

**БОНАВЕНТУРА КЛЕМБОВСЬКИЙ,
МИСТЕЦЬКА ОСВІТА І ХУДОЖНЯ
У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В 30-ті рр. ХХ ст.**

В 1834 р. у відкритому в Києві університеті Св. Володимира було створено рисувальний клас та кабінет живопису, так само, як і в сучасних йому університетах (Харківському, Казанському, Петербурзькому). Підготовка професійних художників програмою не передбачалася. Винятком був лише Віленський (Вільнюський) університет, де це стало можливо з ряду специфічних місцевих умов. У мистецтвознавчій літературі мистецька освіта у Віленському університеті одержала назву Вільнюська художня школа.

Державна служба художника в тогочасній Україні існувала винятково у вигляді посад викладачів рисунка при навчальних закладах. Це були університети (у Києві і Харкові), ліцеї (у Кременці, Одесі, Ніжині), кадетські корпуси (у Полтаві), гімназії, інститути шляхетних панянок (у Києві, Полтаві), різного типу «благородные пансионы», Київська духовна академія й семінарії, повітові школи. Ставлення до викладання рисунка у цих закладах було різне. Однак, як правило, в умовах виховання шляхетного юнацтва викладання рисунка прирівнювали до занять з музики, танців, верхової їзди, фехтування — так звані «изящные искусства», які передбачала програма цих учбових закладів. Часто викладачами рисунка були митці з блискучою фаховою освітою і чималою художньою кваліфікацією.

Першим художником-педагогом у Київському університеті став Бонавентура Францевич Клембовський (1795–1888) — талановитий рисувальник і живописець, творчість якого тісно пов'язана з культурою трьох народів: українського, польського та литовського. Мистецтвознавча література у своєму розпорядженні має небагато біографічних свідчень та досліджень про цього майстра. Його творчість та викладацьку діяльність у Київському і Харківському університетах вивчали В. Рубан і Л. Соколюк [1]. Короткі, але цінні свідчення про життєвий та творчий шлях митця містяться у довідковій літературі [2].

Бонавентура Клембовський народився в околицях Кременця в бідній багатодітній сім'ї. Фахову освіту здобув у Кременецькому ліцеї (Волинський ліцей, 1805–1831), де був учнем відомого художника Й. Пічмана [3], і в Віленському університеті у Яна Рустема. На нашу думку, варто коротко схарактеризувати ці учбові заклади.

Кременецький ліцей був одним із визначних тодішніх центрів мистецької освіти в Україні й Польщі й відіграв суттєву роль у фаховій підготовці художників. Рисунок і живопис у ліцеї викладав талановитий польсько-український художник-педагог Йосиф Пічман (1758–1834) — відомий портретист (бл. 500 портретів), майстер історичного жанру, картин на міфологічні та біблійні сюжети. Досвідчений живописець, Й. Пічман здобув академічний вишкіл у Віденській академії мистецтв. Був учнем Т. Фюгера, Й. Брандта, Д. Лампі. Він домігся того, що викладання живопису й рисунка в Кременецькому ліцеї провадили на високому фаховому рівні. В своїх учнях Й. Пічман виховував не тільки міцні професійні навички класицистичного живопису й рисунка, а й реалістичне бачення світу, що виразно проступало в його творчості. «Про неабиякі мистецькі здібності Клембовського на початкових етапах, — пише Валентина Рубан, — свідчить похвальний лист, виданий йому Волинською дирекцією, де зазначається швидко зростання його майстерності» [4]. Вся обстановка Кременецького ліцею сприяла естетичному вихованню учнів, розвитку в них художніх здібностей. Стараннями Т. Чацького, Г. Коллонтая, П. Яркового та інших була зібрана наукова бібліотека, одна з найкраще організованих і найсучасніше обладнаних тогочасних книгозбірень [5], створений нумізматичний кабінет, де зберігалася цінна колекція з 20 тисяч медалей і монет (всього 17928 монет, з них 8652 античні — грецькі і римські) [6], зібрана досить високого рівня колекція картин, гравюр, скульптури (гіпсових зліпків з антиків), археологічна збірка. Серед викладачів ліцею було чимало видатних учених, зокрема, Франциск Шайдт, викладач хімії та природознавства, який виступив організатором ботанічного саду, одного з найкращих в Європі; Віллібальд Бессер, знаний у Європі ботанік, член багатьох наукових товариств, який значно розширив цей славнозвісний ботанічний сад; Юзеф Чех, філософ і математик, Еузебіуш Словацький, філолог, батько знаменитого польського поета-романтика Юліуша Словацького. Курс естетики читав Ю. Коженевський; нумізматики — І. Лелевель.

По закінченню Кременецького ліцею, Б. Клембовський в 1816–1825 рр. був помічником Й. Пічмана, а згодом і викладачем рисунка. В цей період творчості він виконав пастеллю портрети Алоїзія Фелінського (посмертний), директора Кременецького ліцею, почесного члена Віленського університету і Варшавського товариства наук та панни Покутинської. Також портрет кременецького

лікаря Антоніо Бопре, вихованця Кременецького ліцею, висланого у 1830 р. за зв'язок з С. Конарським у Тобольськ, а потім на Нерчинські рудники [7].

В 1826–1829 рр. Б. Клембовський навчався у Віленському університеті [8] у Яна Рустема [9], талановитого живописця й рисувальника, популярного портретиста, родоначальника романтизму в литовському мистецтві. Фахову освіту Ян Рустем здобув у майстерні М. Баччареллі у Варшаві, а також у Берліні (1788–1790). Величезну роль у формуванні Я. Рустема як художника відіграв француз Ж.-П. Норблен (працював у будинку Чарториських) від якого успадкував пристрасне захоплення мистецтвом Рембрандта, що вплинуло на всю його творчу діяльність і на педагогічну систему. Ян Рустем удосконалив програму навчання у Віленському університеті — запровадив рисунок оголеної натури, вперше почав організовувати виставки учнівських робіт (з 1820 р.). Це був перший досвід проведення художніх виставок у Литві. Валентина Рубан пише про Віленський університет: «Тут справа була налагоджена таким чином, що університетська програма повністю забезпечувала підготовку мистецьких сил, які складали основне ядро у розвитку художньої культури тодішньої Литви. Отже, не дивно, що Віленський університет, який відіграв значну роль у мистецькому житті, був забезпечений викладачами високого професійного рівня і справляв досить помітний вплив на художній процес. Зокрема, тісні й інтенсивні зв'язки існували між Віленським університетом і Волинським ліцеєм» [10]. У Віленському університеті були створені кафедри архітектури (з 1773), живопису й рисунка (з 1797/98), скульптури (з 1803) і гравюри (з 1805). Три останні кафедри належали до гуманітарного факультету літератури, словесності й красних мистецтв, що дозволяло підняти на високий рівень навчання художників загальноосвітнім дисциплінам (особливо з естетики й історії мистецтв, а також з історії літератури, філософії й іноземних мов). Лекції з естетики читали Е. Словацький і Л. Боровський. Університетські мистецькі кафедри готували вчителів рисунка, а найбільш обдарованим випускникам присуджували звання художника. Кафедру живопису й рисунка спочатку очолював П. Смуглевич (1745–1807, з 1797 керував кафедрою), згодом Ян Рустем (1762–1835, з 1798 р. викладав на кафедрі), а кафедру скульптури з 1803 р. А. Ле Брюн (1737–1811), з 1811–1832 рр. К. Ельскис (1782–1867), кафедру гравюри очолювали з 1805 р. І. Вейс (?–1820), з 1810–1821 рр. — І. Саундерс (1773–1845, читав також курс історії мистецтв), з 1822 р. — Ф. Леман (1787–1834). Мистецькі кафедри припинили своє існування 1832 р. у зв'язку із закриттям університету.

Таким чином, Б. Клембовський у Віленському університеті не тільки удосконалював свою художню майстерність, а й одержав ґрунтовні знання із загальноосвітніх дисциплін, зокрема естетики та історії мистецтв.

У Вільно художник підтримував близькі стосунки з родиною Саломеї Словацької-Бек, матір'ю Юліуша. В цей період він створив ряд пастельних портретів: Саломеї і Герцилії Бек, її сербниці, проф. Адамовича (1829), проф. С. Гриневіча, проф. Ігнасіо Боровського. У віленський період творчості, напевно, він написав олійні портрети проф. Й. Вольффганга і Алоізи Гелени Вольффганг [11], також портрет ректора Віленського університету Вацлава Пелікана, з якого Фрідріх Леман виконав гравюру [12]. Відомо, що рисунковий портрет Яна Снядецького, ректора Віленського університету, художник «рисовал с натуры... за несколько месяцев до смерти» перед своїм відрядженням за кордон у 1829 р. [13] в Яшинах [14].

10 січня 1829 р. Б. Клембовський був відряджений як державний стипендіат за кордон для удосконалення художньої майстерності. В травні того ж року художник відправив до університету звіт з Дрездена. Відомо, що він зробив копію з Сікстинської мадонни Рафаеля [15], яка вже на той час експонувалася в Дрезденській картинній галереї. В липні художник надіслав до університету звіт з Парижа, де він навчався у Антуана Гро (1771–1835) — талановитого учня Ж. Л. Давіда. В. Рубан у монографії «Український портретний живопис першої половини ХІХ ст.» цитує спогади Б. Клембовського: «Коли університет мене відправив за кордон, я питаю сам себе, чому мене навчать ці глупі французи... але як тільки я приїхав до Парижа, як тільки побачив майстерню, ці шедеври мистецтва, ці чудеса пензля й олівця... я викинув пиху із серця і подумав: який же я осел! Я нічого не вмію! А коли я показав свої власні рисунки, які вважав шедеврами... ці глупі французи примусили мене починати з малювання очей». З цього спогаду видно, що перебування за кордоном чимало дало Клембовському для професійного вдосконалення» [16].

В Парижі художник познайомився з Рафаїлем Гадзевичем, який також навчався у А. Гро й намалював його портрет (підписаний і датований 1829 р., зараз зберігається в Національному музеї Варшави). 1830 р. в Парижі Антоні Олещинський вигравірував портрети Яна Снядецького і Яна Замойського, створені Б. Клембовським до відрядження. Очевидно, ці портрети він узяв із собою закордон. З 1831 р. художник перебував у Римі. Там він виконав портрет М. Скарбка Боровського та кілька копій з картин Рафаеля і Тиціана.

У січні 1833 р., після чотирьохрічного перебування за кордоном, Б. Клембовський повернувся до Кременця, де продовжив викладацьку діяльність у ліцеї. Копії, які він привіз із закордонного відрядження, прикрасили його помешкання і парафіяльний костюл в Кременці. У костюлі знаходилася його копія з Сікстинської мадонни Рафаеля, композиція «Бог отець» та портрет Ю. Козерадського [17]. У костюлі в Шумську були його релігійні композиції «Откровение св. Петра» та «Богородиця» [18].

Художник був визнаний сучасниками як автор досконалих пастельних портретів. Після повернення з-за кордону він працював у техніці олійного живопису і більше не повертався до роботи пастеллю [19]. Його живописні портрети вирізняються великою майстерністю.

1833 р., Бонавентуру Клембовського запросили до Києва на посаду викладача рисунка в новоствореному університеті Св. Володимира.

Про викладацький склад тодішнього університету Св. Володимира В. Іконников писав: «Киевский университет в свое первое пятилетие был особенно счастлив самым удачным подбором лиц, имевших наибольшее влияние на его устройство. Такой министр народного просвещения, как Уваров, такой попечитель учебного округа, как фон-Брадке, такой ректор университета, как Неволин, не сходились уже более для совместной деятельности в здешнем крае. Да и в Киевской духовной академии не повторялись уже совместно такой преподаватель, как Иннокентий, и такой главный начальник духовного образования, как митрополит Евгений (Болховитинов. — О. С.). Можно сказать, что это было самое светлое созвездие, озарявшее горизонт и светского и духовного образования в Киеве. Но это созвездие мало по малу рассеялось: в 1837 г. умер митрополит Евгений, в 1839 г. выбыл фон-Брадке, в 1841 г. Иннокентий переведен епископом в Вологду, в 1843 г. Неволин перешел в С.-Петербургский университет, а через несколько лет, по стечению обстоятельств, пришлось и гр. Уварову сойти с своего места» [20]. Слід нагадати, що в цей період в Київському університеті викладали такі видатні постаті, як М. Максимович (1804–1873), перший ректор університету Св. Володимира (з 1834–1835.), визначний вчений–природознавець, історик, фольклорист, письменник, В. Бессер (1784–1842), О. Міцкевич (1801–1871), фахівець у галузі римського і цивільного права, перший декан юридичного факультету, брат видатного польського поета Адама Міцкевича, О. Новицький (1806–1884), філософ, представник «філософії неортодоксального православ'я», В. Цих (1805–1837), відомий історик, професор кафедри всесвітньої історії, Ф. Мехович (1786–1852), архітектор, В. Красов (1810–1854), поет, та багато інших. До речі, з Кременецького ліцею до Київського університету був переведений Антон Анджейовський (1785–1868), один із талановитих учнів Й. Пічмана, який у 1809–1815рр. був його асистентом. Саме після А. Анджейовського помічником професора рисунка Й. Пічмана став Б. Клембовський. А. Анджейовський змінив свій фах і в Київському університеті викладав зоологію. Згодом він став ботаніком, вивчав флору і фауну південно-західної України.

У Київському університеті Б. Клембовський викладав рисунок і живопис п'ять років — з 31 січня 1834 р. по серпень 1839 р. [21]. Одночасно він був завідувачем університетських кабінетів рисунка й живопису. До його обов'язків входив нагляд за викладанням рисунка в київських гімназіях [22]. Художник

виконував і експертну роботу. Так, у травні 1834 р. його відрядили від університету до Кременця на розпродаж маєтку і майна місцевого книгопродавця Гліксберга, який повинен був сплатити борг університету [23].

На жаль, архівних чи друкованих матеріалів про методику викладання мистецьких дисциплін Б. Клембовським досі не знайдено. Серед щорічних звітів [24] університетських викладачів про зміст своїх курсів, звітів Б. Клембовського немає. Але є його звіти про роботу (мистецтвознавчу й музеєзнавчу) в кабінетах живопису й рисунка. Безсумнівно, художник на своїх заняттях широко застосовував найкращі традиції академічного навчання і свій власний педагогічний досвід. Він, вочевидь, дотримувався методик викладання рисунка й живопису, запроваджених в Кременецькому ліцеї, але з урахуванням того, що програмою Київського університету підготовка професійних художників не передбачалася. Мабуть, програма складалася з традиційних етапів навчання рисунку: спершу студенти рисували найпростіші геометричні фігури і тіла, потім переходили до копіювання оригіналів, тобто рисунків і гравюр, далі малювали зразки античної скульптури в гіпсових зліпках. В. Шульгін згадував в «Истории университета Св. Владимира» про викладання: «а) Рисование учителям Бонавентурою Клембовским, который из кременецкого лицея был послан на четыре года за границу для усовершенствования в живописи. Среднее число ежегодно обучавшихся у него студентов с 1834 по 1840 г. простиралось до девяти человек» [25]. Слід враховувати, що кількість студентів у перші роки існування університету була незначною. Так, у перший рік навчалось тільки 60 студентів [26]. Рисувальний кабінет на той час знаходився у двоповерховому будинку нащадків надвірного радника Гудими Левковича [27].

Київський університет в особі Б. Клембовського мав не тільки досвідченого викладача, а й талановитого художника-портретиста. Про його мистецьку діяльність у цей період збереглося мало свідчень. Так, в одному з листів близьких Ю. Словацького є згадування про портрет Олександри Мянвської, замовлений художнику перед його від'їздом із Кременця, де він обіцяв, що «у Києві це буде його першою роботою» [28]. Без сумніву, саме в Києві художник написав портрет Є. Ф. фон Брадке, попечителя Київського навчального округу. В 1837 р. з цього портрета Карл Беггров виконав літографію [29]. Напевно, у Києві був написаний портрет В. Бессера, колеги Б. Клембовського по Кременецькому ліцею й Київському університету. В реєстрі колекції Кременецького ліцею, яка поступила до Київського університету, був зазначений портрет В. Бестера, написаний Й. Мічманом [30]. Валентина Рубан пише: «Для творчості Клембовського показовий «Портрет В. Г. Бессера» (30-ті рр., ДМУОМ). Він цікавий не лише своїми художніми якостями, а й тим, що є прикладом поглибленого розв'язання образу вченого... Цей твір викazuje в Клембовському

живописця, здатного до складних пластичних завдань портретної композиції, вправного рисувальника й неабиякого колориста» [31]. У творчому доробку митця — портрети його сучасників, інтелігенції, людей науки й мистецтва, викладачів, з якими його пов'язували дружба і спільна праця.

Як наголошувалося вище, про п'ятирічну діяльність Б. Клембовського в Київському університеті збереглися архівні матеріали, присвячені його мистецтвознавчій і музеєзнавчій роботі в кабінетах живопису й рисунка. Це закономірно, адже його діяльність співпала з першими роками існування університету. Він приймав художні колекції з Вільно, Кременця й Умані, облаштовував кабінети живопису і рисунка, складав каталоги, інструкцію для хранителя. На основі опрацьованого й систематизованого архівного матеріалу маємо можливість скласти уяву про мистецтвознавчу діяльність Б. Клембовського, що була невід'ємна від університетської художньої колекції. Остання, в основному, була сформована в перші роки існування університету і нараховувала на 1838 р. 3099 предметів [32]. Її основу склали збірки Кременецького ліцею, Віленського університету та Уманського базиліанського монастиря з повітовим училищем при ньому. Університетська художня колекція стала базовим навчальним посібником при викладанні рисунка й живопису. Слід підкреслити, що зібрані у Київському університеті картини, рисунки, естампи та скульптури слугували не тільки зразками для навчальних завдань, а й створювали умови для виховання у студентів почуття професіоналізму й розуміння мистецтва. Показово, що з 1836 р. всі університетські колекції були відкриті в зазначені дні для публіки: «Дабы доставить возможность посторонним посещать университетские коллекции и кабинеты, без отягощения преподавателей в ведении которых они находятся, сделано распоряжение об открытии их в определенные часы каждой недели для посетителей» [33]. Університетська художня колекція зберігалася в кабінетах рисунка й живопису. Через відсутність друкованого каталогу склад її доводиться відновлювати за архівними матеріалами. На жаль, художні колекції Київського університету не були науково оброблені як, наприклад, Харківського університету, з друкованими каталогами [34]. Завдяки віднайденим рукописним матеріалам: каталогу Віленського університету (російською мовою), реєстрам творів образотворчого мистецтва Волинського (Кременецького) ліцею й Уманського базиліанського монастиря (обидва польською мовою), можна скласти уявлення про склад, цінність і якість цих колекцій. Також коротка інформація міститься в «Истории университета св. Владимира» В. Шульгіна [35].

Коротко охарактеризуємо художню колекцію Віленського університету, як саму чисельну. Вище зазначалося, що до нашого часу зберігся рукописний «Каталог предметів кабінетів: живопису, скульптури та гравірувального мис-

тецтва, які належали колишньому Імператорському Віленському університету, що надійшли в Імператорський університет Св. Володимира 1 березня 1835 р.» [36]. Цей каталог відображає тогочасну побудову колекції, яка складалася з трьох відділів: скульптури, живопису і гравюри. Текст каталогу недосконалий як за формою викладу, так і за змістом, що свідчить про незакінчену роботу над ним. Основні його недоліки такі: не вказано, як правило, повних імен художників, граверів (зустрічаються помилки в написанні імен), рідко визначається школа, не дано точних назв творів, а зазначається тільки жанр або сюжет, немає дат і місця створення твору, не вказується матеріал, техніка, стан збереження. В кращому випадку вказується (на прикладі розділу: «гравірувальне мистецтво») таке: «Композиция Г. Сегерс гравированная Ворстерманом — 1» (Сегерс, Геркулес [Seghers, Hercules] 1589/90—до 1639, Ворстерман, Лука [Vorsterman, Lucas] 1595—1676/77. — О. С.); «Композиция Гвидо Рени гравированная Р. Моргеном — 1» (Рені, Гвідо [Reni, Guido] 1575—1642, Морген, Раффаелло. — О. С.); «Лукреция гравированная В. Шарпом — 1» (Шарп, Вільям. — О. С.); «Сюжеты из лож Рафаеля из которых 13 гравированные Оттавіаном, Кунегом, прочие же неизвестным — всего 17» (Оттавіані, Джованні; Кунего, Доменіко. — О. С.); «Пейзажей гравированных В. Вуллетом — 6» (Вуллет, Вільям — О. С.); «Композиция Сальватор Роза им же гравированных — 35» (Роза, Сальватор. — О. С.). Найчастіше в каталозі зазначено таке: «Гравюры Монтеня — 4»; «Рисунки из антиков, а именно: Лаокоон, Антиной и проч. — 22»; «Портреты гравированные Клаубером — 4» (Клаубер, Ігнатій Себастьян 1753—1817. — О. С.); «Портреты гравированные Нантейль — 4» (Нантейль, Робер 1623—1678, Nanteuil, Robert — О. В.); «Композиции Рафаеля гравированных Моргеном за стеклом — 8» (Морген, Раффаелло. — О. С.); «Тетрадь заключающая контуров этрусских ваз — 13»; «Виды разных городов — 58»; «Пейзажи гравированные Саделером и проч. — 3» (не відомо, який мається на увазі: Саделер, Йоган; Саделер, Рафаель, молодший; Саделер, Рафаель, старший. — О. С.); «Пейзаж композиции Тициана — 1» і т. і.

В 1836 р. Бонавентура Клембовський писав до університетського керівництва, що у каталозі «находятся многие ошибки и упущения, а именно: в коллекции Живописного кабинета не имеется на картинах подписи художников, величины не соответствуют величине в Списке и о порче не сказано; в коллекции Скульптурного кабинета некоторые вещи испорчены, в коллекции Гравировального кабинета все гравюры от употребления испорчены, некоторые порваны пополам, некоторые не имеют казенной печати, и некоторые вместо имени одного какого-либо художника находится имя другого или вовсе не имеется ни художника ни гравировщика, не сходство в количестве, в одних №-х двумя штуками меньше, а в других 12-ти больше...» [37].

Каталог розпочинається з розділу скульптури. Ця збірка була невеликою, всього 40 експонатів і склали її переважно гіпсові зліпки з творів античної пластики. За каталогом вона поділена на такі підрозділи: 1. Гіпсові фігури: Венера Медіцейська, Аполлон («молодий»), Меркурій, Купідон, Лаокоон (торс); 2. Голови: Лаокоона, Гомера, Ахілла, Ніоби, Епікура, Нерона, Флори, Аполлона, Сенеки, Цицерона, Улісса, Юпітера, Сократа (2 експоната), Брута, вмираючого Олександра Македонського (зліпок з мармурового бюсту з колекції генерала Косаковського), Ісуса Христа; 3. Гіпсові бюсти: Петра Великого, гетьмана Іоанна Карла Ходкевича, канцлера Плятера, Ярослава Потоцького, князя Адама Чарторийського, Огінського та його жінки (можливо, портрети А. Чарторийського і Огінського були копіями з робіт Андре Ле Брюна. — О. С.) [38], Лавинського, колишнього Віленського губернатора, молодого Корсакова, сина генерал-губернатора, професора живопису Шмуглевича (Смуглевича. — О. С.); 4. Маски: Імператора Олександра I, Імператриць Єлизавети і Катерини, Петра Великого, польського короля Станіслава Августа та медальйон з його профілем. До речі, три гіпсових бюсти: Гетьмана Іоанна Карла Ходкевича, канцлера Платера й Віленського губернатора Лавинського (Інв. №№ 2, 3 і 8 у книзі «наличностей» Живописного кабінету), — були в 1854 р. продані чиновнику Козерадському за п'ятнадцять карбованців сріблом [39]. До підрозділу «скульптурні інструменти» було віднесено: «слепки на алебастре с разных барельефов и антиков — 339 шт.» [40], до підрозділу: «фігури і моделі для школи» — фігура анатомічна у повний зріст висотою 5 футів 2 вершки, Венера Медіцейська, скульптурні інструменти і снаряди, а саме, скульптурний стіл, який має верхню дошку на гвинтах, дерев'яні та кістяні шпатель (шпательі — О. С.), «мошлер» для гіпсу [41].

Збірка живопису також була невеликою і складалася за каталогом з 29 експонатів, серед яких дві картини відомого польського художника XVIII ст. Шимона Чеховича (1689–1775) «Чудотворення Іоанна» та «Св. Матвій», оригінал Ван-дер-Вейна «Ландшафт», Ланфранко «Смерть Авеля» дві картини італійського майстра Фіоренттімо (назв в каталозі немає) та ін. Всі вищевказані картини були у «золотих рамах». Десять картин — невідомих художників: «Портрет голландця», «Вид моря з кораблями», «Дичина», ескізи «Св. Лаврентій» та «Різдво Христове», «Цариця Савська у Соломона», «Алегорія Доброчинства», «VIE. Скарги» («Портрет ксьондза Скарги» написаний на полотні), «Феб з музами», «Мадонна», «вісім фігур писаних з природи», «плагфонний ескіз».

З Віленського університету поступила цінна колекція західноєвропейської гравюри XV–XVIII ст., переважно репродукційної, у кількості 1777 аркушів (за перерахунком Б. Клембовського) [42]. Ця колекція, вочевидь, збиралася за наміченим планом і давала багатий матеріал для знайомства з історією

гравірувального мистецтва різних епох і народів: зразки гравюр німецької XV–XVIII ст., нідерландської XV–XVI ст., фламандської XVII ст., італійської XV–XVIII ст., французької XVII–XVIII ст., англійської XVIII ст., та 17 аркушів російських граверів XVIII–XIX ст. Колекція репродукційної гравюри надавала можливість ознайомитися з історією західноєвропейського живопису, зокрема, з творчістю таких видатних живописців, як Рафаеля, Мікеланджело, Тиціана, Тінторетто, Рубенса, Тенірса, Остаде, Воувермана, А. Карраччі, Сальватора Розі, Пуссена, Гверчіно, Гвідо Рені та багатьох інших.

Збірка німецької гравюри, згідно каталогу, була представлена творами визначних граверів XV–XVI ст., серед яких 23 аркуші великого А. Дюрера (1471–1528) «Тетрадь заключающая гравюры на дереве гравированные Альбертом Дюрером — 16», «Композиции Дюрера им же гравированные — 6», «Отпечаток на дереве Дюрером — 1»; один аркуш Лукаса Кранаха («Композиция Л. Кранах — 1» — не вказується Кранах Лукас Старший чи Молодший. — О. С.), майстра А. Г. (кін. XV — поч. XVI ст.), Луки Кіліана (1579–1637) з композиції Тінторетто, сім пейзажів Георга Брауна. Гравірувальне мистецтво Німеччини XVII–XVIII ст. було репрезентовано також відомими художниками, зокрема, творчістю славетних німецьких династій граверів сім'ї Саделеров (три пейзажі) та Вольфгангів із Аугсбурга (портрет) (імен не вказано — О. С.), граверів Георга Зігмунда та Йоганна Готліба Фаціусама з Регенсбурга (портрети), Йоганна Теофіля Престеля (1739–1808, пейзаж, акватинта), майстра репродукційної гравюри та ін.

Нідерландська гравюра XVI ст. була представлена видатними іменами, наприклад, Луки Лейденського (Лейден Лукас ван 1489/94–1533, 3 аркуші), визначними майстрами класичного медьориту Кортом Корнелісом (1530/33–1578) та Генріхом Гольціусом (1558–1617, «Аполлон», «Геркулес» та ін.). Відомими граверами була репрезентована гравюра Фландрії XVII ст., зокрема, граверами школи Рубенса Ворстерманом (1595–1667) і Паулем Понціусом (1603–1658). Вони працювали в майстерні художника й репродукували його твори. До колекції входило 18 гравюр з композицій Рубенса цих граверів.

Збірку італійської гравюри XV–XVI ст. склали твори блискучого майстра Високого Відродження Маркантоніо Раймонді (1470/80–1527/34), серед них чотири гравюри за композиціями Дюрера; флорентійського гравера Крістофано Робетта (1462–1522); видатного майстра медьориту Федеріка Бароччі (1526/35–1612) з відомою його гравюрою «Св. Франциск», першокласного гравера деревориту Антоніо Фантуцці з Тренто і його гравюрою з композиції Дж. Романо та інші. Також творами славетних майстрів був представлений італійський естамп XVII ст. Серед них: Стефано делла Белла (1610–1664), Джованні Франческо Грімальді (1606–1680?), Франческо Бартолоцці (1727–1815)

— близько 20 аркушів, серед яких репродукційна гравюра з творів Карраччі та Гверчіно, Сальватор Роза (1615–1673) — 35 авторських офортів, Антоніо Канале, названого Каналетто (1697–1768) — 9 пейзажів та інші. В збірку італійської гравюри XVIII ст. входили аркуші з творів Рафаеля граверів Джованні Вольпато (1738–1803) та його учнів Раффаелло Моргена (8 аркушів), Доменіко Кунего, Джованні Оттавіані (13 аркушів з композицій лож Рафаеля). Також в колекції були й цінні перші відбитки («проби неокончених гравюр») Р. Моргена, Д. Кунего, Дж. Вольпато, П'єтро Фонтано. Крім того, була також одна гравюра Дж. Вольпато з композиції Гвідо Рені.

Французький естамп XVII ст. був найбільш повно представлений творами видатних майстрів гравірованого портрета, а саме Робера Нантейля (1618/23–1678, 5 портретів), Жана Жозефа Балешу (1719–1764, 2 портрета), Антуана Массона (1636–1700, 2 портрета), Жерара Еделінка (1640–1707, 3 портрета, серед яких загальновідомий портрет Людовика XIV), П'єра Сімона (працював у Робера Нантейля, 2 портрета), а також творчістю відомих граверів Клода Лоррена (1600–1682, один пейзаж) і Ізраєля Сільвестра (1621–1691, три пейзажі), авторським офортом Жака Калло (1592–1635), Шарля Ле Брена (1619–1690, «Голови для рисування», 6 аркушів), граверами династій сімей (імен не вказано) Древе і Одран (з композицій Пуссена) та інші. Французький естамп XVIII ст. в збірці репрезентували гравери Георг Вілле (3 портрета), Жак Філіпп Леба (1707–1783, пейзажі, «Домашнє господарство»), Джиль Демарто (1722–1776, «Фігури для рисування» — 3 аркуші) та інші.

Гравірувальне мистецтво Англії XVIII ст. було представлено в колекції творами знаменитих англійських майстрів: Вільяма Вуллета (1735–1785, 6 пейзажів), Річарда Ірлома (1743–1822, 2 аркуші, техніка меццотінто), Джона Бойделя (1719–1804, 1 аркуш, техніка меццотінто), Вільяма Шарпа (1746–1824, 3 гравюри), Джона Кейза Шервіна (1746–1792, 2 портрета), Роберта Стренджа (1721–1792) та інші.

Тільки 17 аркушами відомих граверів була представлена російська школа, а саме: 2 гравюрами, одна на «історичний сюжет» Миколи Івановича Уткіна (1780–1863), 4 портретами — Ігнатія Себастьяна Клаубера (1753–1817), 11 «архітектонічними планами» Миколи Яковлевича Колпакова (1740–1771) [43].

У 1837 р. Б. Клембовський писав у рапорті до Ради університету, що з Віленського університету до «матеріальної» книги записані предмети живописного кабінету — 50, скульптурного — 40, гравірувального — 1777, всього предметів з трьох кабінетів 1867 [44].

Слід наголосити, що з Віленського університету разом із художніми творами до Київського університету надійшли необхідні інструменти, прилади, зразки для викладання мистецьких дисциплін. Цінним надходженням було об-

ладнання граверної майстерні: гравірувальний прилад, «машини» для нанесення ґрунтів та гравірування штрихів; два пульпіти для гравірування; прес для друку; прес для «мочення бумаги»; мідні дошки; 55 дощок з роботами учнів; 16 дощок з олова для нот; скринька з 156 літерами для друку, 16 дюжин грабштихелів, шабери, 4 дюжини свинцевих олівців, сталеві тиски, сталеві саунти, напилки, ковадло з молотком, мідний Вінкель, штангенциркуль, сталевий циркуль, камені для шліфування дошок та загострення інструментів, збільшувальні скельця, лінійки, камінь для розтирання фарб, скляна тафля для фарб, залізний посуд для «огрєвания» мідних дощок, білого казимиру для пресу та ін. [45]. Всього інструментів з Вієньського університету надійшло 350 од.

Розділ колекції, до якої входили інструменти граверної майстерні, скульптурні та інші приладдя, давав можливість Б. Клембовському ознайомити студентів зі специфікою роботи гравера, скульптора, живописця, пояснити особливості тієї чи іншої техніки, матеріалів тощо.

Колекції Київського університету значною мірою збагатили збірки Волинського (Кременецький) ліцею, творцем яких був Т. Чацький. В їх основу він поклав колекції книг, медалей, монет, старожитностей, мистецьких творів, мінералів, фізичних і астрономічних інструментів польського короля Станіслава-Авґуста Понятовського, придбав ці колекції від спадкоємців короля за п'ятнадцять тисяч червонців. Мистецькі твори до колекції Кременецького ліцею купували крім Чацького, його директора Сциборський і Левицький.

Після закриття Кременецького ліцею художні колекції в кількості 450 творів живопису, графіки, скульптури, прикладного мистецтва були передані до Київського університету. До нашого часу збереглися два реєстри Кременецької колекції — перший з 330 номерів «експонати по цьому реєстрові були передані Йозефом Пічманом Бонавентурі Клембовському 28 квітня 1833 р. [46]» і другий реєстр — рисуноків і креслень [47]. До художньої колекції Київського університету надійшли живописні та графічні твори Й. Пічмана, переважно портрети, серед них: портрет Чеха, першого директора Кременецького ліцею; портрет учителя Словацького; портрет директора ліцею Сциборського; портрет Немцевича; портрет «вчителя Бестера» [48] та інші. З його графічних творів надійшли 33 рисунка «на серой бумаге белым и черным мелом рисованных», зразки для викладання (81 рисунок), зразки «для науки теней» (7 шт.) [49]. З живописних творів, що поступили до колекції, слід відзначити «Портрет В. Пелікана» Б. Клембовського [50], Собкевича «Портрет учителя Войцеха Яркового» і «Портрет префекта Антоніо Яркового [51], твори Смуґлевича, Себастьяна «Портрет папи Леона X» на дереві, два морських пейзажі Верне (можливо копії. — О. С.) і етюд, «Портрет Станіслава Авґуста Понятовського» Віже Лебрен (зараз в експозиції Музею мистецтв ім. Б. І. та В. Н.

Ханенків), твори Ф. Павловського, серед них «Портрет каноніка ксьондза Оссінського», а також невідомих авторів портрети Адама Чарториського й міністра Завадовського [52] та інші. До Київського університету надійшли численні живописні та графічні копії (в техніках олійного живопису, пастелі, туші) робіт Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Корреджо, Рубенса та ін. Також надійшла цінна і якісна колекція гравюри, переважно репродукційна з творів Карраччі, Гвідо Рені, Парміджаніно, Вазарі, Гверчіно, Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Рубенса, Корреджіо, Пуссена, Сальватора Роза, Менгса, Ванлоо, Карла Маратті, Верне, Буше, Грьоза, Лампі, Шарля Ле Брена; 14 аркушів Біблії Піскатора. Цінною була й збірка рисунків, до якої входили численні зображення академічних, міфологічних фігур, зразки для викладання [53]. Серед академічних рисунків були роботи Й. Б. Лампі Молодшого і, можливо, Й. Б. Лампі Старшого [54], пастельний «Портрет художника Sprangera» (Спрангера) Лампі (не вказано батька чи сина. — О. С.), малюнки Кс. Канєвського, серед яких пастельний портрет Ульдіньського і три академічні фігури та ін. Була традиційна колекція зліпків з античної скульптури та збірка фарфору [55].

24 квітня 1834 р. з «упраздненого» Уманського базиліанського монастиря й колишнього при ньому повітового училища до Київського університету надійшли «образцов голов и фигур печатных и рисовальных большею частию испорченных 216» [56]. Згідно рукописного каталогу польською мовою [57], який надійшов разом із колекцією, до Київського університету надійшли невеликі збірки західноєвропейської гравюри XVIII–XIX ст. та рисунків. Серед них ілюстрація до трагедії В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта» (гравюра) Теофіла (Готліба) Кіслінга (1790–1836) [58] і Ісідора Вейса [59], 19 авторських гравюр з античної тематики Дж. Вікара (J. V. Wicar), відомого гравера й живописця, учня Л. Давида, авторська гравюра Ф. Бартолоцці (Bartolozzi F.), зразки для викладання, зокрема, найвідоміший на той час навчальний посібник Йоханна Данієля Прейслера (1666–1737) — «Рисувальна книга Прайсслера» («Основательные правила, или краткое руководство к рисовальному искусству» Прейслера) та гравіровані етюди Н. Пуссена основних фігур «Etudes de principales figures... peintre par Nicolas Poussin» (Paris 1807 in folio) та ін. В збірку рисунка входили твори Ф. Крюгера.

Таким чином, колекції, що потрапили до Київського університету, були цінні й достатньо повно подавали історію західноєвропейського мистецтва слугуючи першокласними зразками у викладанні рисунка й живопису. Університетська художня колекція, надавала можливість Б. Клембовському повноцінно побудувати свій курс навчання, надати йому чітку цілеспрямованість, вирішувати методичні завдання. За допомогою наявних оригіналів він мав змогу скласти послідовний курс навчання рисунка й живопису.

Деякі висновки про викладацьку діяльність Б. Клембовського ми можемо зробити з характеру творів мистецтв, придбаних художником у кабінети живопису й рисунка. За час його завідування художня колекція університету збагатилася 108-ма літографіями, виданих «Обществом поощрения художников» [60]. У квітні 1834 р. до університету Св. Володимира надійшов «Список художественных произведений, изданных Обществом Поощрения Художников, для руководства к преподаванию рисовального искусства» (41 позиція на суму 104,80 рублів). Цей список супроводжувався запискою, в якій зазначалося: «... сие общество стараясь всеми мерами о распространении вкуса и любви к художествам, обратило особенное внимание на недостаток классических начал рисования во всех вообще учебных заведениях, и потому издало по сей части образцы для начинающих, с тою целью, чтобы введение таковых в училище принесли пользу и доставить их за сходнейшую противу иностранных цену» [61]. 1836 р. Київський університет придбав: 1) зразки початкової рисувальної школи: «Рисувальна школа Г. Ревердена» (Premiers elements du dessin au trait pour servir d'introduction au Cours complet d'Etudes pour la Figure, d'apres les plus beaux Modeles de l'antiquite et les Tableaux des grands Maitres, Grave au burin par les premiers Artistes ca ce genre, d'apres les dessins de G. Reverdin, membre de la Societe des Arts de Geneve. Рисунки були літографовані Ж. Енгельманом) [62] на 56-ти аркушах, «Пейзажна рисувальна школа» К. Більмарка (Billmark K.) [63] в 2-х зошитах та «Анатомія для скульпторів й живописців» 1 зошит та одна книга (Анатомия для живописцев и скульпторов. Соч. Ж. Дель-Медико. Пер. с итальянского Басин, с рисунками А. П. Сапожникова. Предисловие В. И. Григоровича. — С. Пб., Изд. Общ. Поощрения художников, 1832. — О. С.); 2) «літографовані голови з оригінальних картин та бюстів», зокрема, з оригіналів Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Гвідо Рені, Веронезе, Домінікіно, Ланфранка, Карраччі, Рібери, Дольче, літографовані Васильєвим, Мейєром, Жигаловим, Сурановим, Погонкіним, Мягковим, Бельським, Жидковим; 3) «літографії з картин, що знаходяться в Ермітажі», літографовані вищевказаними граверами; 4) «літографії з оригінальних картин російських художників» В. К. Шебуєва (1777–1855), О. Е. Єгорова (1776–1851), К. П. Брюллова (1799–1852), Ф. А. Бруні (1799–1875), П. В. Басіна (1793–1877), О. Г. Варнека літографовані Войновим, Погонкіним, Осокінім та інші [64].

Слід коротко зупинитися на посібнику Г. Ревердена, що представляв собою повний навчальний курс рисунка. За спеціальним замовленням Товариства заохочування художників А. Ухтомський вигравіював у 1825 р. посібник Г. Ревердена за паризьким літографованим виданням, але вніс при цьому істотні корективи в трактування оригіналів. Г. Реверден починав рисунок з чистого контуру, а А. Ухтомський — відразу з легким позначенням частин форми, що

знаходяться в тіні, створюючи тим самим наявність об'єму. Аналогічним змінам піддалася пейзажна школа Більмарка. Саме ці посібники й придбав Київський університет. Обидва вони на той час були найкращими й одержали широке розповсюдження завдяки своїй універсальності, а також розробленій і близькій до вимог тогочасного мистецтва методичній основі.

Таким чином, придбані літографії — «оригінали» для копіювання, разом з популярними посібниками Ж. Ревердена, К. Більмарка склали досить повний початковий навчальний курс рисунка. Посібник Ж. дель Медіко слугував для викладання курсу живопису.

У тому ж році для живописного кабінету було придбано, як писав Б. Клембовський, «портрет Государя Императора, писанный Берлинским Живописцем Крюгером, замечательнейшее из приобретенный по своему достоинству и цене» [65].

1838 р. за сприяння Б. Клембовського університетська колекція збагатилася 12-ма живописними копіями з Рембрандта і творів італійських художників. Він писав до Ради університету: «Житель города Киева Антон Эльснер желает продать за 100 р. ассигнациями писанных масляными красками на картоне 12-ть изображений голов из Рембрандта и других авторов копированных, вышиною каждый в 3 1/4 шириною в 2 1/4 дюйма. Находя я таковыя картины хо-рошей работы, и что могут быть очень полезны для живописного кабинета в Университете...» [66]. З іншого архівного документу довідуємося про що йдеться: «миниатюрных копий голов, нарисованных масляными красками с оригиналов древних итальянских художников...» [67]. Напевно, Б. Клембовський викладав живопис студентам. Як бачимо з архівного документу, він вважав дуже важливим придбанням для кабінету живописних копій голів з Рембрандта й італійських художників. Нагадаємо, що у Петербурзькій академії мистецтв у програмі навчання живопису був розділ «копії із зображенням людського тіла». Він розпочинався з копій голів. Найбільш популярними для виконання цього завдання були саме полотна Рембрандта (копії з його робіт), зокрема, «Старенька з руками», «Голова старого», «Портрет Собеського», «Старенька з дівчинкою» та ін. [68]. Але перш ніж копіювати портрети, студентам Б. Клембовського треба було пройти не один розділ програми з навчання живопису. Художня колекція університету надавала можливість більш-менш побудувати такий курс. В колекції були етюди та пейзажі, з копіювання яких і розпочинався перший етап навчання живопису. Наступний — копіювання натюрмортів, їх було декілька в колекції і т. д.

Крім того, того ж року до кабінету живопису в скульптурний відділ, за розпорядження Ради університету, з мюнц-кабінету поступило «різних зображень на камені 408 од.» [69], а з мінералогічного кабінету надійшло «1-е) изоб-

ражение причастия из картины Леонардо да Винчи на массе красного цвета разломанной на четыре куска с надписью ..., в рамках старых вызолоченных; и 2-е) образ Матери Божией без подписи на желтой меди в барельефе в такой же рамке, и таковые два предмета вписал (Б. Клембовский. — О. С.) в каталог Живописного кабинета...» [70].

В. Я. Шульгин в «Истории университета Св. Владимира» писал про університетську художню колекцію, яка склалася до 1840 р., що в 1835 р до колекції Кременецького ліцею були приєднані художня колекція колишнього Віленського університету та колекція рисунків Уманського училища з 209-ти експонатів. Всього художня збірка Київського університету при її заснуванні складалася з 2527 творів мистецтва. З нових надходжень до 1840 р. надійшло 108 літографій, придбаних у Імператорській академії мистецтв, «Портрет імператора Миколи I» Крюгера (всього на 4110 рублів асигнаціями, чи 1171 рублів сріблом). На 1 січня 1840 р. у живописному відділі було 856 експонатів, серед них 62 картини, «писаних олійними фарбами», 12 «мініатюрних копій голів», 631 рисунок, 151 літографія. Більшість експонатів знаходилися в незадовільному стані збереження. В. Шульгин називає найбільш цінними мистецькими творами: оригінальні ландшафти Ван-дер-Вейна, «Портрет імператора Олександра I» Доу, «Портрет графа Валицького» Лампі, серед малюнків — «оригінальні ескізи відомих майстрів». У скульптурному відділенні було 448 експонатів: 23 гіпсових зліпка, 408 «різних зображень на камені», 17 скульптурних інструментів. Бюсти та статуї знаходилися в поганому стані збереження: забрудненні, побілені, погано склеєні. У відділі гравюри було 1777 предметів, серед них 1088 гравюр, 339 гіпсових зліпків, 350 інструментів і приладів. Усю художню колекцію оцінювали приблизно в 3000 рублів сріблом [71].

Бонавентура Клембовський виконував, як неодноразово наголошувалося, мистецтвознавчу роботу. Так, на його запит від 26 січня 1837 р. до університетської Ради про вимоги до складання нового каталогу університетської художньої колекції, Рада постановила: зробити детальний опис кожного предмета російською мовою, його стану збереження, визначити автора або школу [72]. З архівних документів ми довідуємося, наприклад, що разом з проф. Моховичем, викладачем французької мови, Б. Клембовський, ретельно оглянувши твори образотворчого мистецтва з Віленського університету, «внесли оные в материальную шнуровую книгу... и каждый предмет порознь описали со всею подробностью и составили примечания которые относятся или к неточной описи или к несходству оной с предметами или наконец к нынешнему состоянию предметов. / Таковые предметы описаны с примечаниями на 63-х полулистах... Таковую материальную книгу с описью в оной предметов и примечаниями подпisanную нами, честь имею представить Совету и возвратить: 1-е Каталог дан-

ний учителю рисования Клембовскому из которого составляли мы опись. 2-е Список несходных вещей найденные учителем Клембовским со знаком АА [73]. При рапорте сего же Клембовского с № 10» [74].

Б. Клембовський склав нові каталоги художньої колекції університету, вніс до матеріальної книги (сучасною мовою — інвентарної) твори живопису, скульптури й гравірувального мистецтва, звірив експонати з каталогами що надійшли з Вільно, Кременця і Умані, виявив неточності й помилки, переклав їх з польської на російську, детально описав твори мистецтва, уточнив або визначив ім'я художника, гравера, школу, перевірів кількість експонатів, їхній розмір, описав стан збереження [75]. 1837 р. він звітує перед Радою університету про те, що в матеріальну книгу Живописного кабінету записані всі експонати колекцій Віленського університету, Кременецького ліцею, Уманського монастиря, літографованих «Образцов рисовального искусства» з комітету «Общества поощрения художников», літографовані портрети «Современников русских», «опись современников Гиппиуса» [76].

Не можна не погодитися, що художник виконав досить великий об'єм мистецтвознавчої роботи. На жаль, каталоги, матеріальні книги, написані Б. Клембовським, не знайдені. Збереглися його звіти зі списками експонатів із позначенням помилок, знайдених в каталогах, що надійшли разом з колекціями. Очевидно, що художник був підготовлений для такої наукової роботи.

З перших років існування Київського університету на історико-філологічному факультеті були курси лекцій присвячені античному мистецтву і міфології. Так, М. Якубович, колишній викладач Кременецького ліцею, читав курс «археологія філологічна» латинською мовою, використовуючи праці Вінкельмана, Ернесті, Бернгарда, Аддісона, де розглядалися такі питання: «а) Об искусствах у древних, их источники и пособия; общий взгляд на искусство древних; начало искусства у древних; различные божества, которые были употребляемы древними художниками; причины различия искусств у разных народов. б) Искусства у Египтян и Этрусков; происхождения искусств и памятники искусства этрусков, сохранившиеся по ныне; в) Искусства у Греков; значение и объекты искусства греческого; обнаруженные характерные памятники оногo, сохранившиеся по ныне. г) История Греческого искусства в строгом смысле, от начала оногo до Септимия Север. д) Древняя нумизматика, различные роды монет и ценность их у Греков и Римлян и польза древней нумизматики» [77]. Курс міфології викладав російською мовою О. Корженевський, також колишній викладач Кременецького ліцею: «по собственным запискам и руководствуясь сочинениями Крейцера, Германа и другими новейшими писателями. Преподаватель изложил сию науку вполне определив мифологию и показав ее цель и важность, он говорил: а) о Мифах вообще, источниках их,

взгляде на их новейших ученых в Историческом, Философском и Религиозном отношении; в) о разделении богов у Римлян и Греков, о свойствах богов нравственных и телесных, их изображениях и одеждах; г) о высших Богах; д) о низших божествах е) о Героях» [78].

1838 р., в період викладання Б. Клембовським, в університеті Св. Володимира, розглядався ґрунтовний проєкт створення київської школи рисунка й живопису, розроблений Петербурзькою академією мистецтв [79]. Метою цього проєкту було виховання професійних художників з подальшим навчанням в Петербурзькій академії мистецтв. Авторами проєкту були В. Григорович і О. Оленін. У проєкті зазначалося: «Киевская школа рисования и живописи могла бы послужить опытом и примером для учреждения подобных школ со временем и еще при двух университетах, а именно Московском и Казанском; молодые таланты, в них развитые, могли бы получать большее усовершенствование в Императорской Академии Художеств...» [80].

Ще влітку 1837 р. В. Григорович (1786–1865) [81] — викладач теорії красних мистецтв Петербурзької академії мистецтв, був відряджений до Києва і в «Малороссийские и Киевскую губернии» [82]. До речі, В. І. Григорович брав участь у звільненні Т. Шевченка з кріпацтва (поет присвятив йому поему «Гайдамаки»). За дорученням президента Петербурзької академії мистецтв О. Оленіна (1763–1843) [83] він повинен був «обратить особенное внимание на древнейшие памятники живописи в тамошних церквях, и о том, что будет им замечено донести» [84]. Після повернення В. Григоровича з відрядження О. Оленін подав рапорт міністру Імператорського двору, а той — імператорові Миколі І, де зазначалося, «что замечено им (Григоровичем. — О. С.) в разных церквях много старинных икон Малороссийской живописи, которые совершенно отличны от иконной Русской и несравненно лучше сей последней, — что можно приписать врожденному чувству изящного, более общему у обитателей оных стран: ибо он видел отличные дарования в тамошних художниках-самоучках. Почему Григорович и полагает весьма полезным учредить в Киеве Школу Живописи, которая, без сомнения, произведет успехи необыкновенные» [85]. О. Оленін, цілком поділяючи думку Григоровича, вважав, що Київська школа з великою «користю» може бути заснована при університеті Св. Володимира [86]. Перед В. Григоровичем і О. Оленіним було поставлено завдання обґрунтувати, на якій підставі могла б бути створена при університеті Св. Володимира художня школа і чи може Академія мистецтв узяти на себе витрати на утримання цього закладу. О. Оленін відповів, що Петербурзька академія мистецтв не зможе утримувати своїм коштом Київську школу рисунка й живопису [87].

У проєкті «Изложение начал, на которых предполагается учредить школу рисования и живописи в Киеве» читаємо: «Целью учреждения этой школы пре-

имущественно должно быть преподавание людям в Южном крае России, посвящающим себя занятиям по живописи и желающим обучаться сему искусству, вернейших и ближайших средств к приобретению строгости и изящества в рисунке, понятий и композиций, освещения и перспектив, без которых живопись как искусство не может достигнуть высшего развития, хотя живописцы-практики, обладающие отличными природными способностями, и показывают в том крае замечательные в ней успехи... Обучение рисованию и живописи требует учреждения по крайней мере трех курсов: 1. Рисованию с геометрических тел и эстампов, в котором преподавались бы практические понятия о перспективе. 2. Рисованию с образцовых произведений ваятельных, где понятия об освещении было бы развито в надлежащей степени и 3. Рисования с натуры, где учащиеся могли бы приучаться к композиции и заниматься живописью с натуры.

Назначение опытного профессора с двумя помощниками — адъюнктом и художником — не представит особых затруднений, ибо, во-первых, вероятно, что из профессоров Академии может найтись желающий принять на себя честь быть основателем Киевской школы рисунка, если будет обеспечен в содержании, и, во вторых — есть художники с отличными дарованиями, вскоре имеющие возвратиться из чужих краев, а именно: Иванов [88], Марков [89], Каневский [90] (Пансионер Министерства Народного Просвещения) и Живаго [91], из которых можно найти желающих быть в Киевской школе» [92].

В проєкті детально були розроблені суто фінансові й адміністративні положення, а також зазначалося, що академія могла передати безкоштовно, як посібники для школи, декілька алебастрових зліпків, бюстів і статуй, а також картин. Якщо ж успіхи школи упродовж шести років «оказались замечательными (в чем никак нельзя и сомневаться), то в то время можно бы дать школе большую Важность, назначить еще 2-х профессоров Скульптуры и Архитектуры с Адъюнктами и составить из нее отделение С.-Петербургской Академии Художества» [93].

Петербурзька академія мистецтв однією з основних умов для створення школи вважала наявність трьох кімнат з гарним освітленням, які університет може призначити зі своїх аудиторій. «То это все почти и притом главное пособие, какое от него нужно» [94]. Нагляд за школою мав здійснювати ректор. Стосовно методики навчання, то Академія могла б надавати відповідні поради, про що й повідомляла університетське керівництво.

У вересні 1838 р. проєкт був обговорений спочатку Правлінням університету, на засідання якого був запрошений Б. Клембовський. Потім Рада університету внесла свої зауваження до проєкту і дійшла висновку, «что учреждение таковой школы в Киеве при университете Св. Владимира... находит вообще возможным» [95]. Усі положення: фінансові, адміністративні й навчальні, — для

створення Київської школи були викладені в рапорті до попечителя Київського навчального округу.

Слід підкреслити, Бонавентуру Клембовського високо цінувало університетське начальство. У цьому ж документі читаємо: «При этом Совет считает нужным присовокупить, что в настоящее время У-т Св. Влад.: имеет учителя рисования Клембовского, которого по его знанию Живописного Искусства усовершенствованному пребыванием в Германии, особенно в Италии, в Франции, где он находился на счет казны с 1829 по 1833 год, в случае учреждения вышеупомянутой школы при Университете, Совет находит достойным быть помещенным при школе даже в звании управляющего оною Профессора» [96]. До речі, влітку 1838 р. до Київського університету працевлаштовувався відомий польський живописець Р. Гадзевич, але йому було відмовлено: «На предложение Вашего Высокопревосходительства от 8-го текущего Августа за № 8773 о доставлении сведения не имеется ли возможности определить при университете Св. Владимира, уроженца Царства Польского Гадзевича, имею честь донести, что в настоящее время при вверенном мне университете не имеется вакансии учителя рисования; нынешнем учителем этого предмета я совершенно доволен, и не желал бы переменить его другими лицами, в сверхштатном же преподавателе при университете, по малому числу студентов, обучающихся Рисованию, едва ли такая имеется надобность» [97]. Під час своєї діяльності в Київському університеті Б. Клембовський в 1835 р. був «произведен» в титулярні радники і одержав грошову винагороду в розмірі 250 р. асигнаціями [98]. «Про те, що Клембовський цінувався як фахівець і як особа, — пише В. Рубан, — свідчить той факт, що при переведенні його до Києва, як він пише сам у «прошенії» до ради університету, «попечительне начальство клопоталося, щоб залишити мені той же оклад, який я отримував у колишньому Волинському ліцеї — по 2160 крб. асигнаціями» [99].

Київський університет був готовий до організації школи рисунка й живопису. Про це свідчать документи з усіма розрахунками на утримання школи, підготовлений кошторис ексекутором університету Левашовим «на наем трех светлых комнат, отопления и освещения оных, равно и содержания одного служителя к помещению предполагаемой устроится при Университете Школы рисования и живописи» [100], була розроблена адміністративна, навчальна структура школи. На посаду професора школи планувався Б. Клембовський.

Проект Київської школи рисунка й живопису, на жаль, залишився тільки на папері. Напевно, першопричиною того, що цей проект не здійснився, була відома «справа Конарського» 1839 р. Наслідки «справи Конарського» — розгром польської професури, закриття на рік Київського університету й позбавлення посад більшої частини викладачів. Б. Клембовський примусово переведе-

ний до Харківського університету. Посаду викладача рисунка займає Капітон Павлов, вихованець Петербурзької академії мистецтв.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що організація художньої освіти в 30-ті роки XIX ст. у Київському університеті була поставлена на належному рівні, про що свідчить вибір високопрофесійного викладача, яким був Б. Клембовський та якісний рівень художньої колекції. Його великою заслугою була підготовка солідної бази для викладання мистецьких дисциплін — створення кабінетів рисунка й живопису. Хоча немає конкретних свідчень про методику викладання рисунка й живопису Б. Клембовським у той час в Києві, ясно, що в його особі Київській університет мав талановитого художника і високоосвічену людину.

1. *Рубан В. В.* Український портретний живопис першої половини XIX ст. — К., 1984. — С. 193–197. *Соколюк А.* Художники–поляки в культурній житті Харькова XIX — першої треті XX в. // *Вісник Харківської Державної Академії Дизайну і мистецтв* № 9: Творча постать Г. Семирадського у контексті вітчизняної та світової культури. Збірник наукових праць Міжнародної науково–практичної конференції 30 вересня — 2 жовтня 2002. — Харків, 2002. — С. 138–140.

2. *Słownik artystów polskich*, t. IV, Wrocław 1986, s. 9–10. *Polski Słownik Biograficzny*, t. XII, Wrocław 1966–67, s. 586–587.

3. Пічман Йозеф (1758–1834) народився в Трієсті. Художню освіту одержав у Віденській академії мистецтв, учень Т. Фюгера, Й. Брандта, Д. Лампі. В 1787 р. одержав золоту медаль в конкурсі історичного живопису і звання дійсного члена Віденської академії мистецтв. В 1788 р. Й. Чарторійський запросив Й. Пічмана до м. Корці на Волині. В 1789 р. художник переїхав у Варшаву і Познань, де працював при дворі Станіслава–Августа до 1794 г. Жив і працював у Львові з 1794–1806 рр. В 1806 р. на запрошення засновника Кременецького ліцею Т. Чацького він їде до Кременця професором рисунка й живопису. Помер в Кременці.

4. *Рубан В. В.* Зазначена праця. — С. 193.

5. *Шульгин В. Я.* История университета Св. Владимира. — С. Пб., 1860. — С. 205–208.

6. *Шульгин В. Я.* Зазначена праця. — С. 223–224.

7. *Соколюк А.* Зазначена праця. — С. 139.

8. З Вільно Б. Клембовський виїздив до Варшави та Кременця, перебуваючи там з грудня 1826 р. по лютий 1827 р.

9. Рустемас Йонас (Рустем Ян) народився в 1762 р. в Константинополі, помер у 1835 р. в Литві. Хлопчиком був привезений з Туреччини у Варшаву, виховувався при дворі Чарторійських. Учився живопису в Я. П. Норблена й у королівського живописця М. Бачареллі, у 1788–1790рр. — у Берліні. У 1798 р. був запрошений працювати на ка-

федрі живопису Віленського (Вільнюського) університету, де його викладацька діяльність продовжувалася 34 роки (до закриття в 1832 р. університету). В 1811 одержав звання екстраординарного, а в 1819 ординарного професора живопису.

10. *Рубан В. В.* Зазначена праця. — С. 193.

11. *Słownik artystów polskich...* s. 9

12. *Słownik artystów polskich...* s. 9. *Polski Słownik Biograficzny...* s. 586.

13. *Соколюк А.* Зазначена праця. — С. 139.

14. *Słownik artystów polskich...* s. 9.

15. *Słownik artystów polskich...* s. 9

16. *Рубан В. В.* Зазначена праця. — С. 193–194.

17. *Słownik artystów polskich...* s. 9.

18. *Słownik artystów polskich...* s. 9.

19. *Słownik artystów polskich...* s. 9. *Polski Słownik Biograficzny...* s. 586.

20. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884).* Составлен и издан под редакцией проф. В. С. Иконникова. — К., 1884 — С. 507: О. М. Новицкий.

21. *Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834–1884).* Под ред. В. С. Иконникова. — К., 1884. — С. 402.

22. *Słownik artystów polskich...* s. 9. *Polski Słownik Biograficzny...* s. 586.

23. Державний архів м. Києва (далі: ДАК), ф.16, оп. 469, спр. 639 ж.

24. ДАК, ф.16, оп. 465, спр. 28: Отчет за 1835–1837 гг. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 46: Отчет за 1838 г. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 49: Отчет за 1839 г.

25. *Шульгин В. Я.* Зазначена праця. — С. 156.

26. *Автобиографические записки Егора Федоровича фон-Брадке // Русский архив. — 1875. — Кн. 1. — С. 280.*

27. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, розділ: «Отчет за 1837 г.» — Арк. 120. Шульгин В. Я. Зазначена праця. — С. 94–96. Білокінь С. Починався на Печерську // З іменем Св. Володимира. — К., 1994. — Кн. I. — С. 222.

28. *Соколюк А.* Зазначена праця. — С. 139.

29. *Słownik artystów polskich...* s. 9. *Polski Słownik Biograficzny...* s. 586.

30. Інститут археології НАН України. Науковий архів (Далі: ІА НАН України НА), ф. 13, спр. 96. ДАК, ф.16, оп. 289, спр. 169, арк. 4.

31. *Рубан В. В.* Зазначена праця. — С. 195–196.

32. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 46, арк. 110 г.

33. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 113. Шульгин В. Я. Зазначена праця. — С. 205.

34. Каталог картинної галереї імператорського Харківського університету. — Харків, Музей изящних искусств и древностей Императорского Харьковского университета. Отделение гравюр. Коллекция гравюр А. Н. Алферова. Общий обзор, оценка коллек-

ции и каталог ее составление Н. И. Черноволотом. — Харьков, 1911. Указатель произведений, хранящихся в музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. I. Скульптура. — Харьков, 1870. Указатель произведений, хранящихся в музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. II. Живопись. Масляные картины. Акварели и рисунки. — Харьков, 1877. Указатель произведений, хранящихся в музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. III. Гравюры, офорты, хромофотографии и проч. Отдел I. Коллекция эстампов Фридриха Аделунга. — Харьков, 1883.

35. Шульгин В. Я. Зазначена праця. — С. 222–223.

36. ІА НАН України НА, ф.13, спр. 97, арк. 1–13: Каталог предметам кабинетов: Живописи, Скульптури і Гравировального искусства, принадлежавших б. Императорскому Виленскому Университету, поступивших в Императорский университет Св. Владимира».

37. ДАК, ф.16, оп. 276, спр. 619: «По представлению учителя рисования при сем университете Клембовского, о назначении чиновника для поверки предметов рисовального искусства, поступивших в заведываемый им Живописный кабинет из б. Виленского университета с каталогом оных, по случаю замеченных им несходств описаний сих предметов с действительным их состоянием». — Арк.1: «Рапорт учителя рисовального искусства Клембовского в Совет университета от 14 декабря 1836 года».

38. Андре Ле Брюн (1737, Парижі –1811, Вільнюсі). Вчився в Парижі у Ж. Пігаля, з 1759 р. в Римі. З 1768 р. працював у Варшаві при дворі Станіслава Августа, в 1795 р. разом з королівським двором переїхав до Петербургу, з 1803 р. жив у Вільнюсі. 1803 р. перший очолив кафедру скульптури Віленського університету.

39. ДАК, ф.16, оп. 391, спр.194, арк. 1.

40. ІА НАН України НА, ф. 13, спр. 97, арк. 12.

41. ІА НАН України НА, ф. 13, спр. 97, арк. 4–4, зв.

42. ДАК, ф.16, оп. 465, спр. 45, арк. 2.

43. Слід зазначити, що значна частина університетської колекції західноєвропейської і російської гравюри у 1920-х рр. поступила до новоствореного Лаврського музею (Музейне містечко), також до Музею Б. І. та В. Н. Ханенків.

44. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 45. — Арк. 2.

45. ІА НАН України НА, ф.13, спр. 97, арк. 13–14. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28– Арк. 108.: «е) медных и оловянных досок, машин для гравирования грунта и штрихов, пресс для печатания и мочения бумаги и других приборов 350».

46. ІА НАН України НА, ф. 13, спр. 96, арк. 7.

47. ДАК, ф.16, оп. 276, спр. 593, арк. 6.

48. ІА НАН України НА, ф.13, спр. 96. ДАК, ф. 16, оп.289, спр. 169, арк. 4.

49. ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 593, арк. 6.

50. ІА НАН України НА, ф. 13, спр. 96. ДАК, ф. 16, оп. 289, спр. 169, арк.4.

51. ІА НАН України НА, ф. 13, спр. 96. ДАК, ф.16, оп. 289, спр. 169, арк.4.

52. ДАК, ф. 16, оп. 289, спр. 169, арк. 4.
53. ІА НАН України НА, ф.13, спр. 96, арк. 1–7. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 45, арк. 4–9.
54. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 45, арк. 5.
55. *Рубан В. В.* Зазначена праця. — С. 341. Островский Г. К вопросу о кременецкой художественной школе. // Советское славяноведение. — 1969, № 5. — С. 79.
56. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 30, зв.
57. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 13, арк. 13–14
58. Теофіл (Готліб) Кіслінг (1790–1836); з 1814 р. вчився на кафедрі гравюри у Саундерса, потім як університетський стипендіат навчався в Німеччині і в Італії.
59. Ісідор Вейс згадується з 1804 р., помер у 1820 р. Він був добре обізнаний з положенням справ у литовській графіці кінця 18 століття і продовжував її традиції, не висуваючи нової стильової програми. Відомо біля десятка його гравюр: вінєток, портретів (у тому числі «Портрет І. Стройновського», ректор Віленського університету, 1804), естамп жанрового характеру «Продаж окороків».
60. ДАК, ф.16, оп. 276, спр. 91, арк. 1–2. ДАК, ф.16, оп.275, спр. 13, арк.5–8.
61. ДАК, ф.16, оп. 276, спр. 91, арк. 3.
62. Реверден (Reverdin) Гедеон (1772–1828), французький живописець і рисувальник. Автор популярного посібника з рисунка, виданого в Парижі 1830 р. Рисувальні школи Ревердена і Більмарка призначалися для неспеціальних навчальних закладів.
63. Більмарк (Billmark) Карл Іоханн (1804–1870) — шведський літограф. Рисував пейзажі і архітектурні мотиви.
64. ДАК, ф.16, оп. 276, спр. 91, арк. 1–2. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 108–108, зв.
65. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 108–108, зв. ДАК, ф.16, оп. 275, спр.14: У 1837 р. було листування університету з вдовою Й. Пічмана з приводу портрета Т. Чацького. Портрет нібито був пожертвований Волинському ліцею Северіном Ржевуським, але не надійшов разом з колекцією ліцею до Київського університету. Портрет Тадея Чацького в повний зріст був написаний Й. Пічманом, який замовив художнику поміщик Северін Ржевуський за сто червонців. Портрет знаходився у вдови Й. Пічмана. Університет Св. Володимира просив передати його у свою колекцію. Але справа закінчилася нічим.
66. ДАК, ф.16, оп. 275, спр. 303, арк. 1.
67. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 46, арк. 110 в., зв.
68. Молева Н. и Белютин Э. Русская художественная школа первой половины XIX в. — М.,1963. — С. 360.
69. ДАК, ф.16, оп.465, спр. 46, арк.110 г.
70. ДАК, ф.16, оп. 276, спр. 773. Совет. О рассортировке предметов между кабинетами: зоологическим, физическим, минералогическим, живописным, минц-кабинетом, архитектурным и музеем древностей. Нач. 27 мая 1836 г. Кон. 14 декабря 1838 г. Арк. 83.
71. *Шульгин В. Я.* Зазначена праця. — С. 222–223.
72. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 13. 1837 р. — Арк. 3.

73. ДАК, ф.16, оп. 276, спр. 619. № АА Список № АА несходных вещей найденных мною в копии присланной Советом университета засвидетельствованной на 14 писаных полулистах с каталога предметов кабинетов: Живописи, скульптуры и гравировального искусства.

74. ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 619, арк. 6.

75. ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 619, арк. 1, 6. ДАК, ф.16, оп. 465, спр. 45, арк. 2. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 13, арк. 1, 5, 10.

76. ДАК, ф.16, оп. 275, спр. 13, арк. 5. Гіппіус, Густав Адольф (1792–1856) — літограф і рисувальник. Напевно, мається на увазі видання з літографованими портретами «Les contemporains par G. Hippus. Lithographie de l'Auteur», 45 портретів поетів, художників і різних діячів у 9 зошитах.

77. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 46, арк. 19–19, зв. — 20.

78. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 46, арк. 20–21.

79. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227. Центральний державний історичний архів України, м. Києв (Далі: ЦДАІАК України), ф.707, оп. 4, спр. 403. Сторчай О. Проект створення Школи рисунка і живопису при Київському університеті (1837–1838) // Мистецтвознавство України. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 42–50.

80. ДАК, Ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 6. В першій половині XIX ст. питання створення шкіл рисунка і живопису обговорювалося в багатьох містах тодішньої Російської імперії, зокрема в Арзамасі, Харкові, Казані, Тамбові, Пензі, Воронежі, Козлові, Саранську, Тифлісі, Феодосії. Проекти організації цих шкіл у більшості з перерахованих міст не були здійснені головним чином через матеріальні причини.

81. Григорович Василь Іванович (1786–1865) — літератор, історик мистецтва, конференц-секретар і викладач теорії красних мистецтв в Академії, дійсний член Російської Академії з 1839 р., почесний член Петербурзької АН з 1841 р. Видавець «Вестника изящных искусств» (1823–1825).

82. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 1.

83. Оленін Олексій Миколайович (1763–1843) — археолог, історик, президент академії мистецтв (з 1817 р.). Автор низки праць з мистецтва й історії академії.

84. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 1.

85. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 1, зв. — 2.

86. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 2.

87. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 2.

88. Іванов Олександр Андрійович (1806–1858) — російський живописець. Син А. І. Іванова. У 1817–1828 — вільнослухач Петербурзької академії мистецтв, з 1836 р. — її академік. Пенсіонер «Общества поощрения художников».

89. Марков Олексій Тарасович (1802–1878) — історичний живописець. Навчався в Академії (1813–1824), при якій був залишений пенсіонером. З 1830–1841 рр. знаходився в закордонній пенсіонерській поїздки, відразу після повернення був призначений на по-

саду професора історичного і портретного живопису. 1842 р. одержав звання професора, з 1852 р. — професор першого ступеня, з 1865 р. — заслужений професор.

90. Канєвський Ксаверій (1805–1867) — член Петербурзької і Римської академії мистецтв. Уродженець Волинської губернії. Навчався в Кременецькому ліцеї у Ю. Пічмана, після закінчення ліцею працював короткий час ад'юнктом рисунка. Одержавши стипендію, К. Канєвський завершує освіту в Петербурзькій академії мистецтв (1827–1833). Його конкурсна картина «Олександр Македонський виявляє довір'я лікарю своєму Філіппу» була в 1833 р. визнана гідною великої золотої медалі, що дало право на закордонне відрядження. Протягом дев'яти років (до 1842 р.) художник жив у Римі. Є згадки, що в Римі Кс. Канєвський зустрічався з О. Івановим, а між 1833 і 1835 рр. написав дуже вдалий, на думку сучасників, портрет К. Брюллова, що знаходився в власності останнього. (Див. Островський Г. К вопросу о кременецкой художественной школе. // Советское славяноведение. — М., 1969. — № 5. — С. 79). Після закордонного відрядження повернувся до Петербурга (1842–1845 рр.). З 1846 р. обіймав посаду професора Школи красних мистецтв у Варшаві, з 1859 р. і до її закриття в 1866 р. був директором цієї школи.

91. Живаго Семен Афанасійович (1807/12–1863) — історичний живописець. Учився в Академії (1827–1832) у Варнека. У 1839 р. — академік, у 1842 р. — професор.

92. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 3.

93. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 5.

94. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 5, зв.

95. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 9.

96. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 10, зв.

97. ЦДАК України, ф. 707, оп. 4, спр. 211: «Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа по предложению Г. Министра Народного Просвещения о замещении уроженца Царства Польского Гадзевича на Кафедру Живописи. Нач. 19 августа 1838 года Кон. 29 августа 1838 года», арк.1–3.

98. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 4.

99. Рубан В. В. Зазначена праця. — С. 194.

100. ДАК, ф. 16, оп. 275, спр. 227, арк. 11. Шульгин В. Я. Зазначена праця. — С. 84: «...предположено было открыть, с 1838–1839 академического года, при университете публичные лекции практической механики, технологии, рисования и черчения, приуроченного к искусствам, и купеческого счетоводства. Означенные курсы были открыты действительно в 1838–1839 академическом году, за исключением рисования, черчения и купеческого счетоводства, замененных лекциями технической химии».